

SALONITANA CHRISTIANA (III)* O SALONITANSKIM PRIMJERIMA »CRKVE BEZ KROVA«

(*Basilica discoperta*)

Duje Rendić-Miočević

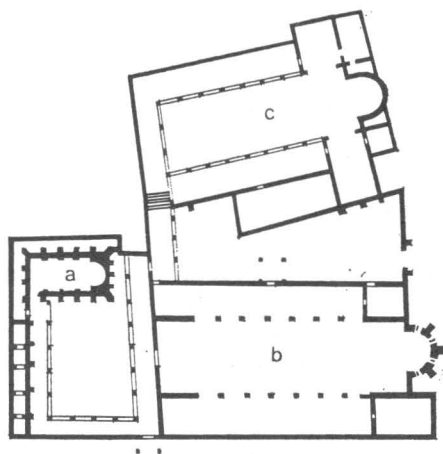
Izuzetno bogatom tipologijom ranokršćanskog graditeljstva Salona zauzima vrlo istaknuto mjesto u svijetu kršćanske antike. Rijetko koji antički grad može se u tome usporediti s tom starom metropolom Ilirika i Dalmacije, koja je od samih početaka života kršćanske zajednice na njenu tlu pa do poznatih događaja koji su izazvali napuštanje djelomično samo porušena i popaljena grada preplašenog joj stanovništva početkom 7. stoljeća poznavala više desetaka oratorija, memorija, martirija, bazilika i drugih kulturnih građevina unutar užeg gradskog prostora (*»intra moenia«*) ili u njegovim ekstraurbanim, cemeterijalnim dijelovima.¹ Iako su mnoge od tih tek djelomično i često nedovoljno istražene, a nerijetko i samo identificirane, neke su — a riječ je o objektima ili kompleksima koji su temeljitije proučavani ili su sadržavali lako prepoznatljive graditeljske ili druge elemente — već i u ranijim fazama istraživanja dale rezultate koji su ili obogatili ili nagoviještali bogaćenje arheološke znanosti. U prvom redu riječ je o prostranom i vrlo sadržajnom kompleksu episkopalnog središta Salone i o njenim poznatim kršćanskim cemeterijima, ponajprije onima na Kapljuču, Manastirinama i Marusincu.²

Neki od tih rezultata, koji su stručnoj javnosti bili izloženi u vidu obrazloženih hipoteza i koji su svojedobno izrazivali izvanrednu pažnju znanstvenog svijeta — a nerijetko su po onome kako su neki spomenički kompleksi bili interpretirani predstavljali spomenički unikum — doživjeli su ipak, odmah ili postupno, određene rezerve i izazivali raspravu koja ni do današnjeg dana nije završena. Toj još nedovršenoj raspravi pokušat ćemo ovdje dati i svoj osobni doprinos.

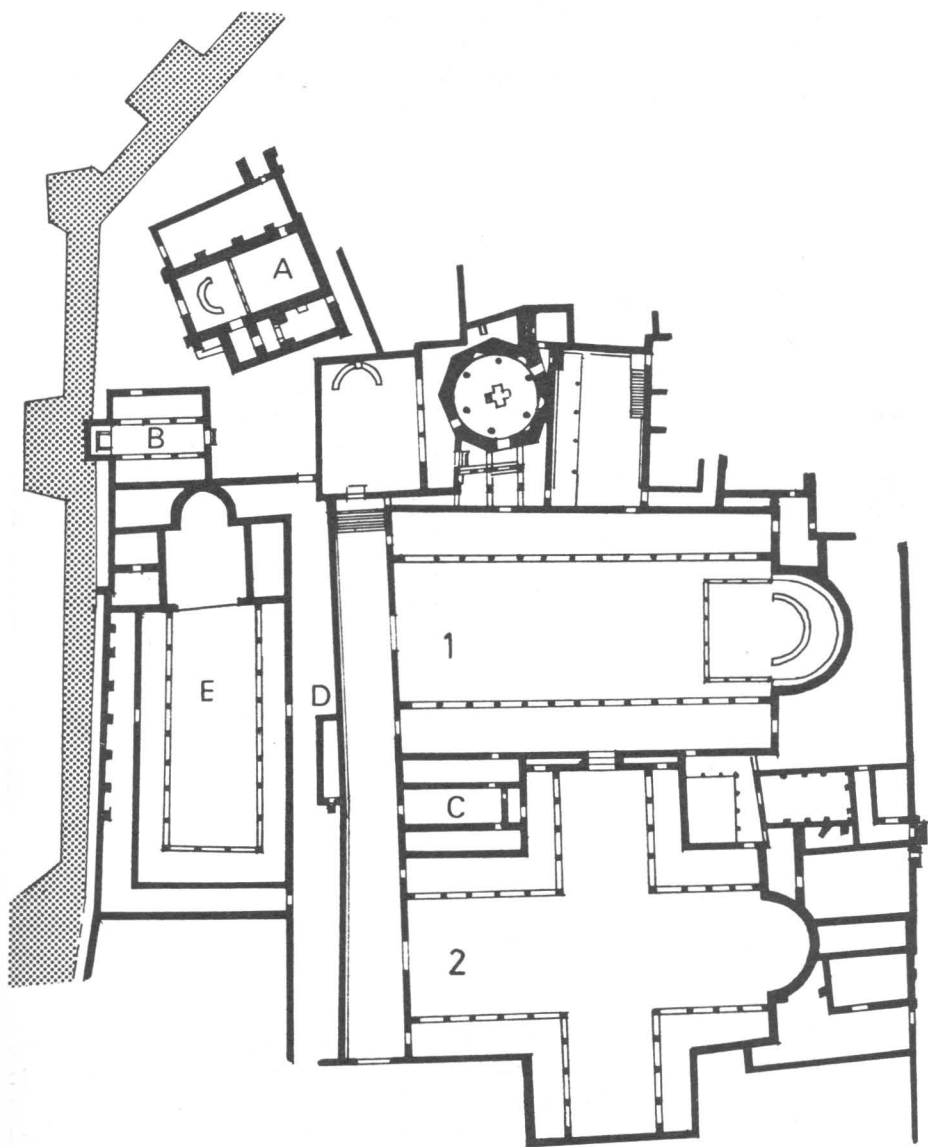
Ovdje ćemo se ukratko pozabaviti jednim od najzanimljivijih takvih pitanja iz ranokršćanske spomeničke baštine Salone, koje je samom tvrdnjom (ne hipotezom!) o postojanju takvog spomenika u ovoj sredini, a zapravo jedinog identificiranog u kršćanskom svijetu, predstavljalo začuđujuću

smjelost i određenu revolucionarnost unutar tematskog repertoara tradicionalne arheologije. Riječ je dakle o jednom sasvim osebujnom i nekonvencionalnom, dotada arheološki nepotvrđenom tipu ranokršćanske bazilike, koja je zbog te svoje osebujnosti, izražena otkrivenošću svog glavnog prostora — srednjeg broda — terminološki bila definirana kao *basilica discoperta* ili *ecclesia sine tecto*, kako ju je vrlo zaslužni i neumorni istraživač solinske spomeničke baštine Ejnar Dyggve nazvao, primjenjujući tu po prvi put na jedan konkretan ranokršćanski kulturni objekt nazive koji su dotada bili poznati samo iz kršćanske literarne tradicije iz domovine i kolijevke kršćanstva ili u vezi s njom. Dyggve je tu svoju tezu iznio interpretirajući u tom smislu poznati cemeterijalni kompleks ranokršćanskog doba na Marusincu,³ gdje je uz veliku grobljansku trobrodnu baziliku tradicionalnog tipa (b), nešto sjevernije, i ne paralelno s njom, otkriven bio jedan drugi također poveći arhitektonski objekt (c) dotada različito interpretiran (ponajčešće kao predcemeterijalna, dakle i pretkršćanska, profana građevina, najvjerojatnije gospodarskog karaktera, možda *villa rustica*).⁴ Dyggveova teza stvorila je na tom najmlađem i ekskluzivnom ranokršćanskom cemeteriju — u kojemu su se pretežno ukapali crkveni i drugi uglednici — pretpostavku o koegzistenciji dviju grobljanskih bazilika, neke vrsti gemina, iako se ni prihvaćanjem te teze nije moglo govoriti o nekom klasičnom tipu dvojnih bazilika (*basilicae geminae*).

Analizom tlorisa građevine koji pokazuje drukčije prostorno rješenje od onoga kod trobrodних crkava — uz tragove i ostatke stupova koji su formirali trobrodni prostor građevine, u smjeru I—Z, s blagim otklonom, ustanovljen je i položaj, tj. postojanje istih stupova i s nutarnje zapadne strane građevine — Dyggve je opravdano zaključio da je u pitanju jedan

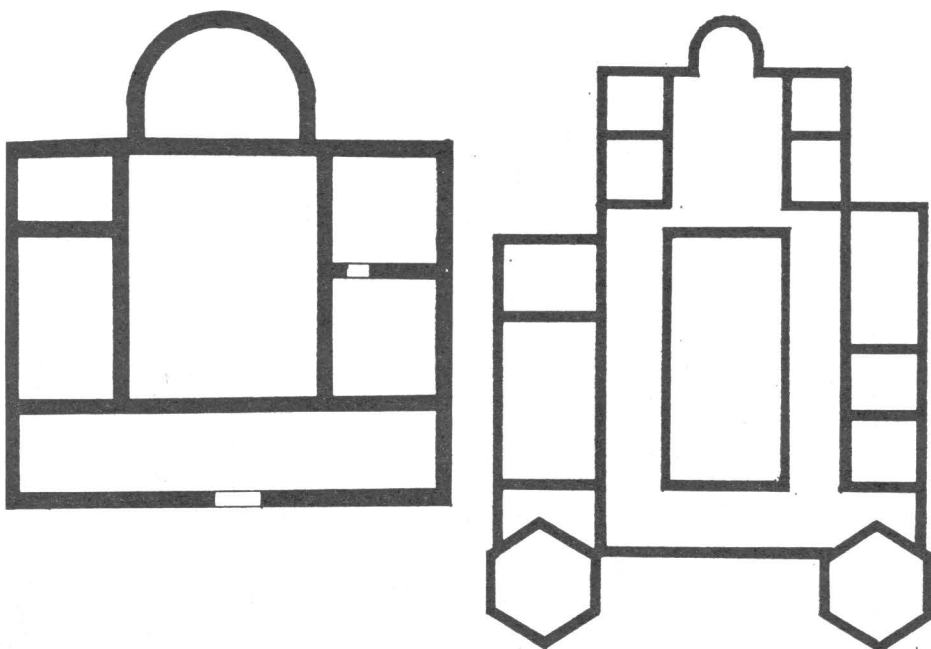

Salona, Cemeterijalni kompleks na Marusincu: a) Mauzolej, b) bazilika, c) tzv. »basilica discoperta« (Prema E. Dyggveu)

Salona, Episkopalni kompleks s bazilikama (1, 2) i s tzv. »novom discopertom« (E), (Prema E. Dyggveu)

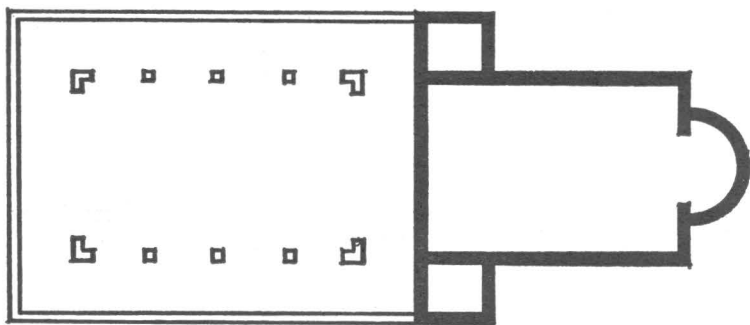
novi arhitektonski tip na tom sakralnom prostoru. Iz lako uočljive činjenice da promjer tih stupova,⁵ a s time povezano i njihova visina kao i nosivost, ni približno ne odgovaraju standardima u skladu s proporcijama građevine, logično je zaključio da takvi stupovi nisu mogli nositi zidnu nadgradnju ni teški krov srednjega broda, već da im je nosivost dopuštala jedino ulogu nosača laganog, prema njima skošenog krova trijema što je jasno upućivalo na to da je središnji prostor građevine (»brod«) bio nenatkri-

Tlocrt ville u Budakalasru, Mađarska (Prema E. Thomas)

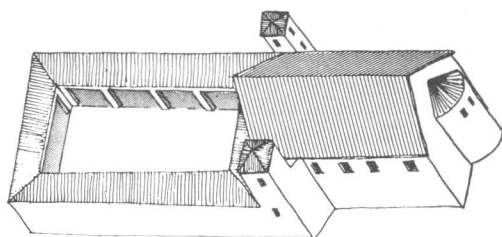
Tlocrt s peristilom i rizalitima u Hosszuhetényu, Mađarska (Prema E. Thomas)

ven. To je, prema Dyggveu, također potvrđivalo osebnost ove kulturne građevine koju je on determinirao kao baziliku prepoznajući u njoj tip bazilikalne zgrade koji se u starim crkvenim literarnim vrelima spominje kao *ecclesia sine tecto* odnosno *basilica discoperta*. Petrus Diaconus (*liber de locis sanctis* u »Itinera Hierosolym«, 110, 28—38) opisujući u 12. stoljeću sveta mjesta, ne iz autopsije nego na temelju podataka koje je pokupio iz drugih ranijih itinerera, donosi i ovaj, za Dyggveovu tezu važan podatak »*Non longe autem ab Ebron ad passus trecentos in loco, qui dicitur Abramiri, est domus Iacobi, ubi ecclesia sine tecto constructa est.*« Još jače uporište za svoju tezu vidi Dyggve u podatku koji je sačuvao *Itinerarium Antoni-*

*Tlocrt ville (kasnije crkve) u Keszthely-Fenekpuszti, Mađarska, zgrada br. 4
(Prema E. Thomas)*

ni Placentini (Itin. Hierosolym. 179, 1): »De Betlehem autem usque ad ilicem Mambre sunt milia XXIV, in quo loco iacent Abraham et Isaac et Iacob et Sara, sed et ossa Joseph basilica aedificata in quadriporticus, in medio atrio discopertus, per medium discurrit cancellus et ex uno latere intrant christiani et ex alio latere Iudaei incensa facientes multa.«

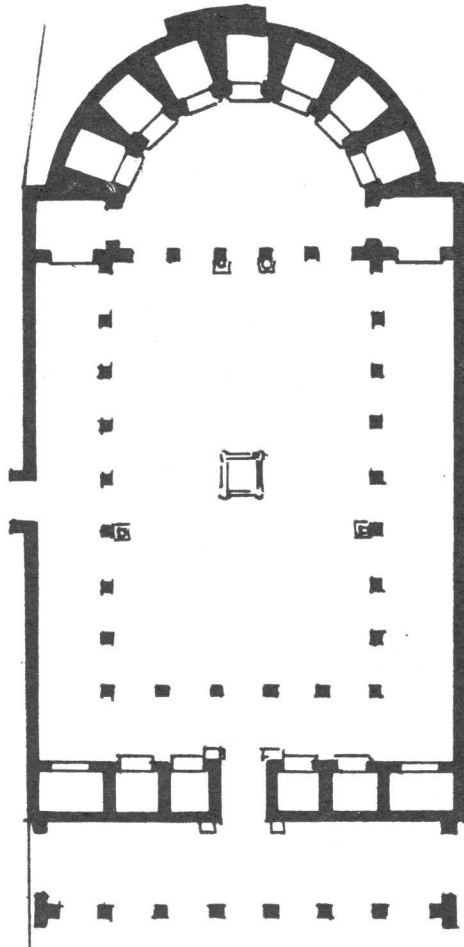

*Rekonstrukcija ville-crkve u Keszthely-Fenekpuszti, Mađarska, zgrada br. 4
(Prema E. Thomas)*

Ovdje ne bismo ulazili u pitanje interpretacije spomenutih tekstova, koja je svojevremeno bila izazvala određene rezerve Dyggveovih kritičara,⁶ što su opet Dyggve i R. Egger⁷ u kratkom odgovoru na te kritike odlučno branili, dokazujući njihovu punu suvislost i upotrebljivost. Neosporna je činjenica da se u citiranim pasusima spominju »ecclesia sine tecto constructa« odnosno »basilica aedificata in quadriporticus, in medio atrio discopertus«, iz čega je, uza sve sintaktičke i morfološke iskrivljenosti koje spomenute redakcije odnosnih tekstova pokazuju, ipak očito da je i u jednom i u drugom vrelu riječ o nekom osebjnom, neuobičajenom tipu i obliku kršćanske bogomolje (*ecclesia, basilica*),⁸ kojoj je središnji dio, okružen trijemom, bio otvoren, nepokriven, dakle *sub divo*.

Neovisno o pitanju interpretacije spomenutih vrela o postojanju tipa »otkrite« bazilike u ranokršćanskom graditeljstvu postavilo se već od sa-

mog početka i pitanje interpretiranja u tom smislu konkretnog spomeničkog kompleksa na Marusincu. Već u istoj publikaciji u kojoj je Dyggve detaljno razrađivao svoju tezu o »otkrtoj crkvi« odnosno bazilici (»die dachlose Kirche«),⁹ Egger je u posebnom poglavlju »Chronologie und Typengeschichte« objekata marusinačkog kompleksa dao posve drukčije tumačenje ostataka toga spomenika prepoznavajući u njemu zapravo poseban tip groblja s arkadama (»Arkadenfriedhof«)¹⁰ a koje je u svom kompleksu sadržavalo »ein Hof, den an drei Seiten Säulenhallen umgeben während ihn an der vierten eine Mauer mit breitem Durchlasse zu einer abschliessenden Exedra begrenzt.«¹¹ Dok su neki poznati arheolozi i historičari umjetnosti prema toj zamamljivoj i doista duhovitoj hipotezi E. Dyggvea, istaknutog istraživača salonitanskih spomenika, zauzimali različita stajališta — među njima treba spomenuti A. Grabara¹² koji ju je prihvatio nastojeći je potkrijepiti

Tlocrt Sertiusove tržnice u Timgadu (Thamugadi), (Prema L. Cremi)

još nepoznatim primjerima u crkvenom graditeljstvu istočnog dijela kršćanskog svijeta — R. M. Milenović¹³ pokušala je tezu o diskoperti poljuljati, osim već spomenutim kritičkim stavom prema naprijed citiranim vrelima koji taj tip kultne građevine spominju, tehničko-statičkim proračunima vezanim za stupove kojima je Dyggve odricao mogućnost nosivosti središnjeg krova. Milenovićeva, uz pomoć inž. dra E. Sträusslera, pokušava rehabilitirati statičku sposobnost spomenutih stupova i, ne osporavajući tezu o kultno-crkvenom tj. bazilikalnom karakteru ove građevine — koju ona naziva »Nordkirche von Marusinac« — daje svoj prijedlog rekonstrukcije te »sjeverne crkve«. Dyggve je odbio tu kritiku, zamjerajući joj neznanstveni pristup, što je i u kasnijim svojim radovima isticao.¹⁴ Mi bismo se također ovdje upitali — jer nas više zanima karakter objekta negoli i sama tipologija (to, dakako, samo uvjetno navodimo, jer ono prvo eventualno isključuje i diskusiju o drugome) — kako to da je baš na toj grobljanskoj bazilici, jedinoj među svima tako brojnim bazilikalnim spomenicima Salone, pa i ne samo nje, graditelj primijenio novu, tako riskantnu statičnost stupova umjesto uobičajene, provjerene i sigurne tradicije antičkog i kršćanskog graditeljstva?

Ne sumnjajući u Dyggveovu istraživačku akribiju i pedantnost u snimanju otkopanih ili proučavanih spomenika uvjereni smo da spomenuti marusinački kompleks u cjelini — Mauzolej (a) Grobljanska bazilika (b) i ovaj treći sporni objekt (c) uglavnom odgovara zatečenom stanju i da možemo prihvatiti njegovu idejnu rekonstrukciju, koja daje mnogo (a ne samo jednu) mogućnosti za interpretaciju. A Dyggveova interpretacija tog trećeg, možda i najvažnijeg, objekta marusinačkog kompleksa izaziva opravdanu diskusiju, koju su već davno načeli poznati arheološki autoriteti, među kojima ponajprije i sam Egger, Dyggveov suradnik i koautor u njegovoj obradbi i znanstvenoj prezentaciji. Među onima koji nisu bez rezerve prihvatili Dyggveovu tezu o »otkrtoj crkvi« bazilici u Saloni (Marusinac) spomenuli bismo i E. Condurachija¹⁵ — to više proizlazi iz njegove šutnje o tom kultno-arhitektonskom fenomenu nego iz nekakvog suprotstavljanja toj tezi, pod pretpostavkom da mu je bila tada još poznata, jer on u stvari govori o dvjema marusinačkim bazilikama,¹⁶ južnoj i sjevernoj — ali svakako i odličnog poznavaoća cjelokupne antičke baštine u Dalmaciji, Lj. Karamana, koji je razvio i posebnu tezu o tom pitanju.¹⁷

Karaman, kao i Egger, nudi svoja mnogo prihvatljivija rješenja, ostajući pri tome u okvirima kultno-sepulkralnog karaktera ambijenta u kojemu je nastao sporni spomenički kompleks. Kao premisu, Karaman ističe: »Ja se ne mogu upustiti ni u raspravu lingvističkog objašnjenja literarnih izraza ni u pitanje, jesu li stupovi mogli nositi središnji krov; ali ću upozoriti na okolnost, koja može čitavo pitanje postaviti u drugačiji okvir od dosadašnjeg raspravljanja.«¹⁸ A potom odmah razvija svoju misao i tezu: »Dyggve u ovoj knjizi uporno ističe uvjerenje o intimnoj vezi oltara u crkvi za euharistijsku žrtvu s kultom grobnih ostataka mučenika (str. 114. i 116.) i piše, da je svaki grob mučenika na grobljima bio, tako rekavši, oltar (str. 33 i 38.); a s druge strane domišlja se, da su se u otvorenom središnjem prostoru *basilicae discopertae* održavali pogrebni plesovi pred

grobom mučenika u svetištu (str. 79). Ako je ovo točno, moramo se pitati, postoji li onda nepremostivi jaz između *basilicae discopertae* i groblja pod otvorenim nebom, monumentalno uređenog s pokrivenim trijemovima uokolo groblja i s grobišnom egzedrom, u kojoj se pored memorijalnih obreda u čast tu pokopanih mučenika obavljao euharistijski obred i ispred koje su se priređivali kulturni plesovi u čast mučenika. Ne dobiva li time čitav problem novi vid i ne gubi li on u tom slučaju antitetički značaj?«. Kako vidimo, dakle, riječ je samo o interpretaciji, a ne o suštinskom arheološkom viđenju kompleksa!

Naše osobno viđenje problema, koje tek neznatno modificira mišljenja Karamana i Eggera — a u određenom smislu vodi računa i o nekim postavkama samoga Dyggvea (riječ je o grobu martira u svetištu »otkrivene bazilike«) — može se sažeto definirati ovako: U marusinačkom cemetrijalnom kompleksu razvilo se nekoliko arhitektonskih spomenika, koji su podrijetlom, dijelom, još iz antičkog, pretkršćanskog doba. No tek u doba ranog kršćanstva tu se razvio izuzetno zanimljiv i značajan trodijelni graditeljski sklop, u kojemu su kao jasno definirane, ali sadržajno i funkcionalno povezane cjeline: Mauzolej (Solinjanke Asklepije, no poznatiji kao Mauzolej martira Anastazija), velika cemetrijalna bazilika iz 5. stoljeća — s elementima istočnjačkog, sirijskog, graditeljstva, i, kao treća, taj sporni, dosta složeno koncipirana građevina, nesumnjivo kulturno-sepulkralne namjene. U toj bismo građevini najradije prepoznali nešto razvijeniji tip martirija, koji se, kao i kod drugih salonitanskih memorija-martirija (Manastirine, Kapljuč) razvio od prvobitne izolirane apsidalne konstrukcije, s grobom martira. To pretpostavlja i sam Dyggve (v. *History of Salonit. Christianity*, Fig. IV, 10) koji i tu vidi »the development from martyr, memoria to martyr-basilica.« Kronologija spomenutih marusinačkih spomenika bila bi, čini nam se, ova: Mauzolej — Martirij (riječ je o njegovom prvobitnom obliku) — Bazilika. Svoj kasniji oblik taj Martirij dobija vjerojatno nakon gradnje Bazilike.

Takav jedan, no samo ruralno-cemetrijalni kompleks nalazimo još jednom na obalnom području, na otoku Ugljanu, u Mulinama.¹⁹ Razvio se uz gospodarsko-ladanjske građevine (*villa rustica*), pa su u skladu s tim njegovim ruralnim karakterom i njegova znatno skromnija graditeljska ostvarenja, iako i njegov Martirij pokazuje zanimljivo tlocrtno rješenje, uz zanimljive graditeljske razvojne tendencije.

Karaman je spomenuti prikaz Dyggveove knjige o kršćanstvu u Saloni objavio u 1. broju »Peristila«, 1954. godine, a u 2. broju istog časopisa posvećena 70-godišnjici života Lj. Karamana (1957) objavio je Dyggve kao svoj prilog jubilarcu već spomenuti članak »Nova basilica discoperta u Solinu«, u kojemu izlaže daljnje rezultate revizionih istraživanja u kompleksu episkopalne bazilike 1949. godine, u kojima je, kao jedan od suradnika, sudjelovao i potpisani. Iako je Dyggveova knjiga »History of Salonitan Christianity« objavljena nakon spomenutih revizionih istraživanja u Saloni, njen autor u njoj još nije mogao primijeniti najnovije rezultate postignute proučavanjem tog važnog salonitanskog ranokršćanskog kompleksa.²⁰ Čini se da je kod Dyggvea polagano sazrijevala ta ideja i da je taj

svoj novi odnos prema užem spomeničkom kompleksu otkopanom zapadno od narteksa dvojnih bazilika (*b. geminae*) — tekući paralelno s njim, od juga prema sjeveru, tek naknadno i postupno formulirao.

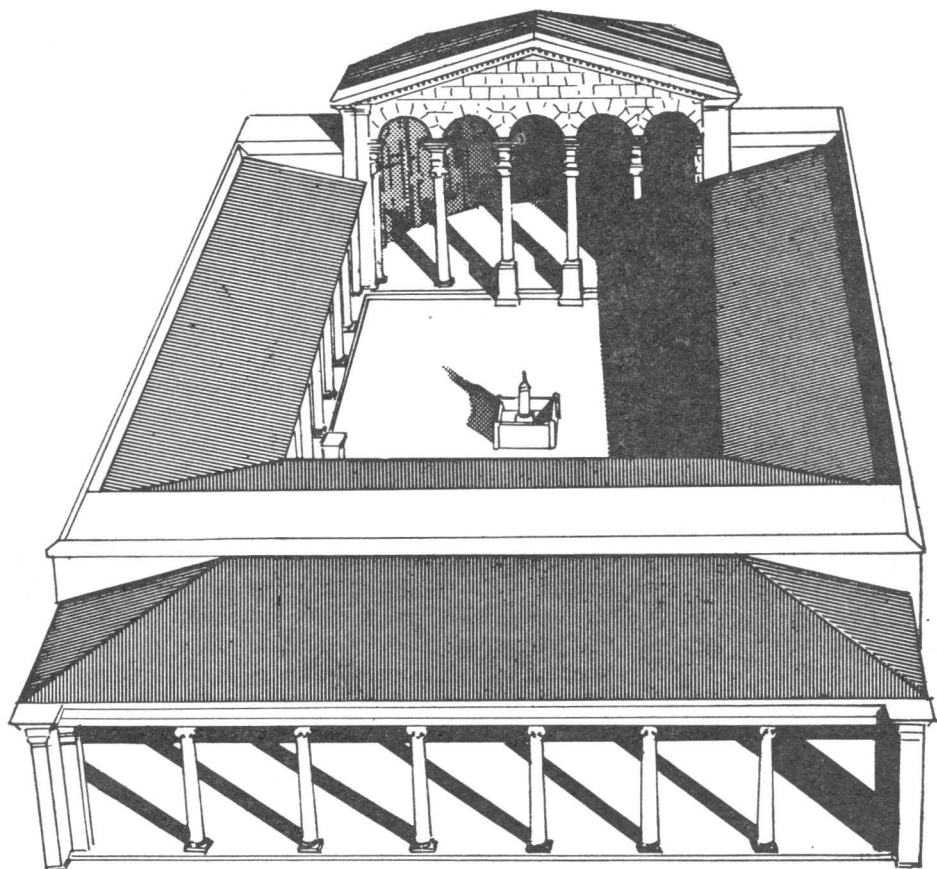
U tome nas mišljenju učvršćuje i činjenica da se za vrijeme istraživanja 1949. godine nije još postavljala takva teza iako je s potpisanim kao svojim suradnikom na samom objektu dosta o njemu raspravljao, definirajući ga tada samo kao jedan u nizu novih oratorija koje je u tom prostoru prepoznao.

Taj novi hipetralno komponirani oratorij (u Dyggveovu tlocrtu — »Actes du Ve Congrès Archéol. chretienne« i »Peristil«, 2 — označen s *E*) ili, prema istom autoru, nova solinska »basilica discoperta« sastoji se od dva različita dijela, od kojih jedan (onaj sjeverni) ima karakter zatvorene arhitektonske cjeline s većom kvadratnom prostorijom, s apsidom, u središnjem svom dijelu i asimetrički pridodanim lateralnim prostorijama — sa zapadne strane dvije manje, a s istočne jedna u čitavoj dužini građevine, i drugoga koji se na tu konstrukciju nastavlja, ali ne čini s njom organski povezanu arhitektonsku cjelinu, ne podudarajući se s njom ni u svim vanjskim linijama (perimetru) ni u orijentaciji (blago odstupanje). Ovaj drugi dio kompleksa predstavlja poveći, jako longitudinalno naglašen otvoren prostor, s triju strana — zapadne, južne i istočne — uokviren natkrivenim hodnicima, trijemovima. Svoju novu »discopertu« Dyggve i tlocrtno povezuje s ranije opisanom na Marusincu, pa je ovako predstavlja:²¹ »Nova 'basilica discoperta' iz kompleksa biskupske crkve formalno je istog tipa: otvoreno dvorište, okruženo na tri strane hodnicima sa stupovima, koje se spaja s apsidom preko kvadratnog prostora iz kojeg izlaze i prostrana krila.« U toj hipetralnoj građevini Dyggve, međutim, sa sigurnošću vidi pokrivene samo neke dijelove: lateralne prostorije i apsidu koja je imala polukupolu. Ostaje, kako ističe, »pitanje da li je kvadratna prostorija ispred apside stajala *sub divo?*«²² Dyggve je istodobno otklonio svaku mogućnost da južni dio opisanog kompleksa, otkriveni prostor s trijemovima, predstavlja ostatke atrija dvojnih bazilika, »kao što bi se to inače moglo lako pomisliti«, jer se istočno od tog hipetralnog kompleksa nalazi još otkriveni hodnik — radije bismo ga definirali kao javni prolaz ili ulicu — u kojemu autor identificira još jedan, sasvim mali oratorij (u Dyggveovu tlocrtu: *D*).

Zanimljivo je da sjeverni dio ovog novog hipetralnog arhitektonskog kompleksa pokazuje priličnu sličnost u kompoziciji i tlocrtu s Oratorijem *A*,²³ s tom osnovnom razlikom što ovaj potonji nema — a nije je mogao ni imati — apside u presbiterijalnom dijelu (s te je strane, u Oratoriju *A*, ulaz). Obje građevine, uz razumljive varijante izražene u detaljima kompozicije pokazuju poznate oblike tlocrta rimskih stambenih zgrada — dakako ne onih s atrijem — i posebno još ladanjskih zgrada (*villae rusticae*), kod kojih se iz središnjeg prostora, ponekad reducirana na običan hodnik, komunicira s pravim stambenim, lateralno postavljenim prostorijama. Već odavno zastupamo gledište da taj tip rimske stambene ili druge neke javne građevine, kakav poznamo i iz nekih urbanih antičkih aglomeracija (Stobi na primjer)²⁴ ima mnogo sličnosti s tlocrtima brojnih ranokršćanskih crkvenih zdanja (»bazilika«) posebno u ruralnim ambijentima,²⁵ ali, danas

je to očito, i ne samo u njima, jer ga prepoznajemo i kod crkvenog graditeljstva i većih urbanih središta.²⁶ Tražeći, dakle, genezu tih slobodno oblikovanih jednobrodnih, najčešće malih dvoranskih crkava—bazilika«, koje — s istaknutom ili samo upisanom apsidom — u jednom pseudotrobodnom obliku svoj tlocrt obogaćuju nizom lateralnih prostoriya, nejednakog broja i veličine, već smo i ranije isticali uočljivu vezu između tih kulturnih građevina i profane urbane i ruralne arhitekture, iako od potonje na našem području jedva da imamo sačuvanih primjera. Poznati primjeri ruralne arhitekture tog monumentalnijeg tipa gospodarsko-ladanjske arhitekture poznati su nam, međutim, s ostalog tj. izvan jugoslavenskog dijela Panonije²⁷ (usp. npr. villu u Budakalásru²⁸ /str. 72/ ili u Hosszúhetényu,²⁹ /str. 72/ u Mađarskoj). Da između ranokršćanske kulturne arhitekture i profanih građevina različite namjene često nema nikakvih posebno tlocrtnih razlika pokazuju i brojni primjeri sjevernoafričke arhitekture koji su ranije često bili interpretirani kao crkvene kulturne građevine (bazilike) a sada se sve više, poradi nekih posebnosti koje sadrže, tumače kao civilne, gospodarske zgrade (tzv. »monuments à auges«³⁰ — zgrade s koritastim pregradama). U taj sklop pobliže nedefiniranih arhitektonskih zdanja ubrojili bismo i tzv. II baziliku u Brezi, o kojoj je u znanstvenoj literaturi bilo izneseno toliko oprečnih mišljenja s obzirom na epigrafske nalaze (rune), a kojoj je nedavno Đ. Basler³¹ zbog pomanjkanja bilo kakvih crkvenih ili kulturnih oznaka odrekao bazilikalni karakter. On je iznio mišljenje da je vjerojatno riječ o jednoj reprezentativnoj profanoj zgradi u kojoj je imao sjedište neki viši predstavnik istočnogotskog dvora (comes?), dakle o jednoj palači — *curtis* — s istaknutom svečanom dvoranom (*aula*).

Ne bismo se ovdje željeli upuštati u raspravu koliko je za jednu crkvenu kulturnu građevinu, koju je inače i sam Dyggve definirao kao oratorij, ako bismo i pretpostavili da predstavlja jedinstvenu hipetralno (*sine tecto*) oblikovanu zgradu, pogodan naziv *bazilika*, samo zbog toga što u crkvenoj literaturi postoji termin »*basilica discoperta*«, a također ni o tome čemu bi na tako koncentriranom prostoru uz dvije postojeće (*geminae*) bila potrebna i treća bazilika gotovo jednakog prostranstva kao i one. Nije lako, dakako, na osnovi oskudnih tragova — sačuvan je samo dio mozaičkog poda u apsidalnom prostoru, s dekoracijom (vegetabilni motivi) poput one u prostoriji konsignatorija (Dyggveov tlocrt: G) — odrediti pravu namjenu ovog kompleksa, ali bismo, kako smo to iznijeli i za sličan marusinački kompleks, diferencirali sjeverni dio ovoga kompleksa od južnoga, dajući prvome sve atribute jedne oratorijske zgrade — ili zgrade s nekom drugom nepreciziranom namjenom u funkciji cjelokupnog ovog prostranog i složenog episkopalnog kompleksa — a drugome tradicionalnu funkciju zatvorenog dvorišta s trijemovima, neke vrsti atriya spomenutom »Oratoriju« kakav nalazimo i kod mnogih antičkih (rimskih) pa i kršćanskih arhitektonskih objekata. Od pretkršćanskih, rimskih primjera spomenuli bismo ovdje samo tri: Jedan je već spominjana panonska villa u Hosszúhetényu,³² malo kompleksnijeg tlocrta, s kulama na pročelju, a drugi također jedna villa u Panoniji, u Keszthely-Fenekpuszti,³³ gdje je očito da taj hipetralni dio — kod posljednje je to još izrazitije — nije u organ-

Rekonstrukcija Sertiusove tržnice u Timgadu (Thamugadi), (Prema L. Cremi)

skoj ni konstruktivnoj ni funkcionalnoj vezi sa samom zgradom. Treći je primjer iz monumentalne urbane, utilitarne, arhitekture, a riječ je o poznatoj Sertijevoj tržnici u numidijskom gradu Timgadu³⁴ (Thamugadi; sl. 7 i 8): prostrani otkriveni prostor, s trijemovima na trima stranama, povezan je, na preostaloj slobodnoj strani, s polukružno oblikovanom dvoranom, koja je s pet visokih arkada, dakle sasvim prozračno i otvoreno, okrenuta prema »atriju«. To je, međutim, već primjer koji nas jako podsjeća na kompoziciju nekih tzv. carskih »Foruma« u Rimu, s hramom koji dominira takvim hipetralnim prostorima, a koji su, kako je poznato, djelovali na oblikovanje gotovo svih izvanmetropolskih rimskih Foruma, posebno onih u provincijskim gradovima.

Zaključujući ovo kratko razmatranje o salonitanskim primjerima i potvrdama literarno potvrđena tipa ranokršćanske crkve-bazilike bez kro-

va (otkrivene bazilike) željeli bismo još jednom konstatirati da smo s ovim prilogom samo obnovili raspravu koja se o tom pitanju vodila među stručnjacima otkako je E. Dyggve iznio svoju tezu u vezi s marusinačkim kompleksima i koja je izazvala toliku pažnju, pa i priznanja u znanstvenom svijetu. Salona bi morala biti presretna da je među svojim spomenicima imala i takav jedan koji bi predstavljao jedinstvenu vrijednost u kršćanskom svijetu antike, što je još, dok je bila riječ samo o Marusincu, moglo izgledati donekle i prihvatljivo. Danas, međutim, kad je ta teza trebala naći novu potvrdu u jednom drugom salonitanskom spomeniku sličnih karakteristika i tlocrtnih rješenja, sumnje u predložene teze o prisutnosti u ovom jadranskom gradu čak dviju crkava (bazilika) arheološki nigdje ranije neutvrđena tipa postaju neminovnost znanstvene kritike o tako važnim pitanjima ne samo naše već i svjetske arheologije. Stalno smo isticali ulogu izvanrednog poznavaoaca antičke i posebno ranokršćanske arhitekture, Salone prije svega, Ejnara Dyggvea, koji je toliko zadužio i svijetku i našu znanost baš u tim znanstvenim područjima. Ako danas i ne možemo tog velikog poznavaoaca salonitanske spomeničke baštine u svemu slijediti, njegova je neosporna zasluga što je upozorio i dao arhitektonska rješenja, i rekonstrukcije, nekoliko izuzetnih salonitanskih spomenika ili spomeničkih kompleksa, koje je tako izveo iz anonimnosti ali i neke vrsti apstraktnosti. Danas smo zahvaljujući njegovim istraživanjima i težnji da sve to objasni i zorno prikaže ipak dobili jedan novi tip salonitanske ranokršćanske kultne arhitekture u kojemu postaje dominantan element prostano dvorište (*atrium*?) okruženo trostrukim trijemom. Na Marusincu, uz dio arhitektonskog kompleksa kojim smo se i ovdje pozabavili (*coemeterium sub divo*, uz *martyrium*?) takav atrij s trijemovima rekonstruirao Dyggve i uz Anastazijev Mauzolej — dakako uz nešto drukčiji tlocrtni raspored — a u kompleksu episkopalne bazilike, koja nikada nije dobila svog atrija, poput bazilike u Poreču (Parentium), Oratorij *E*, Dyggveova »*basilica discoperta*« II jedina ga ima u svom tlocrtnom rješenju. Iako je Dyggve ustvrdio »da ta zgrada nije mogla služiti kao *atrium* bazilika«, barem ne u doslovnom značenju riječi čini nam se da je taj *atrium* ipak mogao imati neke sadržajne veze s kompleksom gemina, o kojima zasad ne možemo još ništa pobliže reći. Činjenica da Salona nije imala isto tlocrtno rješenje kompleksa Bazilike i Baptisterija kao Poreč, gdje je *Atrium* imao zadaću povezivanja dvaju spomenutih objekata i pružao mogućnost odvijanja ceremonija povezanih s krštenjem, opravdava izostanak tako značajnog arhitektonskog prostora u episkopalnom kompleksu ove istočnojadranske metropole. Stoga i ovaj novi salonitanski Oratorij sa svojim posebnim arhitektonskim vrijednostima i monumentalnošću dobiva u cjelovitom episkopalnom kompleksu izuzetno značenje. A i to je, nesumnjivo, važan rezultat ili barem prilog u raspravi o tom jedinstvenom arhitektonskom kompleksu u ranokršćanskom svijetu.**

* I: Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, VIII, 1975, str. 255 i d.; II: Ibidem, IX (u tisku).

¹ Usp. E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo (itd.) 1951; posebno upućujemo na »Fig. IV, 1«, gdje je autor na karti označio položaj svih poznatih ranokršćanskih lokaliteta Salone.

² Ibid., »Chap. II« (episkopalni kompleks) i IV (cemeteriji).

³ Forschungen in Salona, III (Die altchristliche Friedhof Marusinac), Wien 1939 (str. 80—106); Isti, Basilica discoperta — Un nouveau type d'édifice cultuel paléochrétien (Studi di Ant. Cristiana, Atti del IV Congresso Intern. di Archeologia Cristiana — Città del Vaticano 1938 — Roma 1940, str. 415 i d.)

⁴ To su mišljenje zastupali stariji istraživači i obrađivači ovog cemeterija (Jelić, Bulić, Zeiller, Gerber i dr.).

⁵ Promjer stupova u prosjeku, iznosio je svega oko 0,40 cm, dok je kod stupova veike cemeterijalne bazilike bio za najmanje jednu trećinu veći (cca 0,64 cm); v. te odnose u usporednom prikazu Forsch. in Sal., III, Taf. 3 (A 1 i A 5).

⁶ R. M. Milenović, Zum Problem der »basilica discoperta« (Jahreshefte des Österr. Archäol. Inst. in Wien, B. XLI, Beiblatt, 1954 (stup. 129 i d.).

⁷ Jahresh., XLIII, 1956—58 (Beiblatt).

⁸ Da među spomenutim pojmovima nema bitne razlike pokazuje i ovaj citat koji nalazimo u Itin. Hieroslymit. (izd. Geyer, 1878, str. 395): »In Breviario et apud Antoninum ecclesia rarius occurrit; basilica idem significat quod ecclesia.«

⁹ Forsch. Sal., III.

¹⁰ Ibid., str. 118.

¹¹ Ibid., str. 116.

¹² Usp. A. Grabar, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I—II, Paris 1943—1946.

¹³ Sp. djelo.

¹⁴ Usp. npr. njegov članak: Nova basilica discoperta u Solinu, Peristil 2, Zagreb 1957, str. 57. i d. (v. str. 59, bilj. 12).

¹⁵ E. Condurachi, Monumenti cristiani nell'Ilirico, Ephemeris Dacoromana, IX, Roma 1940, str. 1 i d.

¹⁶ Ibid., str. 98.

¹⁷ Lj. Karaman, Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni — E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Peristil, 1, 1954, str. 179 i d.

¹⁸ Ibid., str. 182.

¹⁹ Vidi M. Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, Ljetopis JAZU, 64, 1960, str. 230 i d.; Isti, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, str. 244, sl. 168.

²⁰ Knjiga je, naime, nastala kao rezultat niza njegovih predavanja u Oslu, 1946. godine. Prvi put je taj stav Dyggve iznio u referatu na V međunar. kongresu kršćanske arheologije u Aix-en-Provence, 1954. god. (v. Actes du Ve Congrès Internat. Archéol. chrétienne, Aix-en-Provence 1954; Città del Vaticano—Paris, 1957, str. 189 i d., gdje je također po prvi put objavljen i opći plan spomenutog episkopalnog kompleksa, ažuriran prema rezultatima istraživanja od 1949. godine.

²¹ Peristil, 2, 1957, str. 59.

²² Ibid.

²³ Usp. History of Salon. Christ., str. 23 i d. i »Fig. II 7—12«.

²⁴ Usp. Đ. Vajzman, Stobi — Vodič kroz antički grad, Beograd 1973 (s engl. preveo Ž. Radošević); v. prilog: plan grada, br. 12 (»Teodosijanska palata«) — usp. i sl. 7 u tekstu, br. 3 — i br. 16 (»episkopska rezidencija«).

²⁵ Usp. D. Sergejevski u »Akten XI Byzant. Kongr.«, 1958, str. 564 i d.; D. Rendić-Miočević u »Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1972, str. 282; Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, str. 138; vidi i A. Šonje u Jadranskom zborniku, X, Pula—Rijeka

1978, str. 191 i d. (Muntajana kod Poreča); Isti — o istom spomeniku — u Stinaru, XXVII, Beograd 1977, str. 53 i d.

²⁶ Uz Salonu spominjemo još Nezakcij (Nesactium) i Naronu. Za prvi usp. *B. Marušić*, Istra u ranom srednjem vijeku, Pula 1960, Tab. IX, I; za Naronu usp. *N. Cambi* u »Materijali« XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, str. 239 i d. (novi rezultati istraživanja).

²⁷ Usp. *E. Thomas*, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964.

²⁸ *Ibid.*, str. 215, sl. 111 (»Die Villa von Budakalasz ist dem Grundrisstyp nach ein sog. Hallenhaus dem ein Portikus vorgebaut wurde«).

²⁹ *Ibid.*, str. 275, sl. 144 (rekonstr. sl. 145).

³⁰ Usp. *N. Duval* u »Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité, IV, Tome 88, 1976 — 2, str. 929 i d. (Encore les »monuments à auge« d'Afrique — Tebésse Khalia, Hr Faraoun).

³¹ *Đ. Basler*, Die »Basilika II« in Breza bei Sarajevo, Živa antika, XXV, 1—2, Skopje 1975, str. 259 i d.

³² V. bilj. 29.

³³ Usp. *Thomas*, Röm. Villen, str. 67, sl. 35 — rekonstr., sl. 36 — (»gebäude Nr 4 . . . . . Aus einer Villa umgebaute Basilika«!).

³⁴ Usp. *Enciclopedia Classica*, Sez. III, vol. XII, Tomo I (*L. Crema*, L'Architettura romana), Torino, itd., 1959, str. 521, Fig. 676 (tlocrt) i 675 (rekonstr., maketa).

** Zahvaljujem Kreši Rončeviću iz Centra za povijesne znanosti u Zagrebu za izradbu ovdje priloženih crteža.

SALONA CHRISTIANA (III) EXAMPLES OF »ROOFLESS CHURCHES« (BASILICA DISCOPERTA) IN SALONA

by D u j e R e n d i ć - M i o č e v i ć

When E. Dyggve in the late thirties, at the fourth international congress of Christian archeology, 1938 (Forschungen in Salona, III, 1939), gave a new version of the monumental complex in the Salonitan cemeterial complex Marusinac, the attention of the experts in the world was centered upon his original interpretation of the architectural remains situated to the north of the large cemeterial basilica. That structure, earlier mostly interpreted as villa rustica, has been considered by Dyggve as an early Christian cult monument, having recognized in it — for the first time in a preserved monument — a so-called »roofless church« (ecclesia sine tecto) or a »not covered basilica« (basilica discoperta), mentioned by some ancient Christian writers of travels. This thesis has been accepted by many eminent archaeologists and historians — the famous A. Grabar among them — but there were also certain reservations, viz. opinions expressing some other, less radical solutions relative to the traditional architecture of the early Christianity. Another scholar — also an old hand at the Salonitan monumental heritage — R. Egger, whose results concerning the questions of chronology and typology of the above-mentioned monumental complex were published in the same copy of the »Forschungen in Salona«, did not accept Dyggve's thesis: the monument, defined by Dyggve as basilica discoperta he considered to be an open cemetery, framed by porticoes, with a memorial where the remains of a Salonitan martyr were buried. A similar opinion was also held by Ljubo Karaman, who published it in the periodical »PERISTIL« 1, 1954. In

that complex structure Karaman sees, first of all, »an open-air cemetery ----- with arcades around ----- and with a cemeterial exedra.«

Dyggve's thesis, which was really based on the statical insufficiency of columns between the naves, was challenged later by R. M. Milenović («Jahres — hefte des Österr. Archäol. Inst.» in Vienna, XLI, 1954) who tried to prove that also those scanty columns — measuring about 40 centimetres in diameter — could have supported the roof of the central nave of the basilica, and not only the light roof of the arcade. That new thesis, which in the above structure likewise considered a normal, traditional basilica — accordingly another cemeterial basilica at Marusinac — was emphatically rejected by Dyggve as completely unfounded.

Following his revisional investigations in the Episcopal basilica complex at Salona — in fact in the complex of the double basilica (basilicae geminae) — Dyggve has arrived to the conclusion that in that area, west of the nartex of the above-mentioned basilicae, he has discovered another hypethral cult serving structure, most probably a new Oratorium (marked with an »E« in Dyggve's plan). That new discovered, or newly valorized object was interpreted by him as a »roofless basilica« which was dealt with in his report entitled »A New Basilica Discoperta at Solin« (Publication »Peristil«, 2, 1957, and elsewhere).

This has induced the author of the these lines to disagree on the one hand, although with a certain delay, with this newest interpretation of a monument in the Episcopal complex, and, on the other hand, to renew the discussion about the entire problem of the so-called Salonitan examples of »roofless basilicae«. The author accepts the earlier viewpoints of Egger and Karaman and exposes his own opinion with respect to that problem, both as regards the Marusinac cemeterial complex and as regards this, much better known in the Episcopal centre »intra moenia«.

In the Marusinac »roofless basilica« the author recognizes, first of all, an apsidal construction with the function of a memorial (which as a starting point of development, is suggested also by Dyggve) with the later added monumental atrium with porticoes. There is no justification for calling »basilica« such a type of twin structures, even though roofless, known also by the profane architecture in the Antiquity (a number of villas in Pannonia, the famous Sertius' market-hall at Thamugadi, etc.)

Two basilicas in one cemeterial complex at Salona — which was the only case among the many cemeteries of that city — were not needed, and there was no justification for them. In addition to the Mausoleum of Anastasius the Martyr and to the large cemeterial basilica from the 5th century, we have here, according to the author, also the monumentally built Martyrium, to which was — probably later — added a spacious atrium with porticoes, like those in the Mausoleum complex itself. The author directs attention to somewhat modestly executed complex at Muline (on Pašman Island) with the same elements — Mausoleum, Martyrium, Basilica — in a rural setting, spacious farm buildings (villa rustica).

With the same argumentation rejects the author the thesis of the »new« basilica of the mentioned type in the Episcopal complex inside the city, pointing out that there is no place for a third basilica (differently oriented: S—N) in addition to the two existent ones. The so-called third basilica, according to the author, is nothing else than one of the numerous Oratorii, or chapel from the same part of the city area where the early Christian centre originated and developed. The author particularly dwells on the question of typology of that new Oratorium (Dyggve, too, called it thus, marking it with an »E« in the arrangement of determined Oratorii), quoting some examples from the early Christian architecture in the Illyrian region — particularly those from the areas of today's Bosnia and Hercegovina — as well as from the pre-Christian, i e. antique Roman region (Pannonia). This offered the author the opportunity to deal once again with his thesis about the genesis of those pseudo-single-nave-churches, in fact hall churches with added lateral spaces — reminding so much the type

of the known, the oldest Salonitan Oratorium (Dyggve's Oratorium »A«). The similarity in ground-plan solutions of a number of rural and urban Christian cult structures — Oratorii, Basilicae, and the like — with some types of profane architecture of the Antiquity, shows, so it seems, where the solution of the genesis of those types of early Christian sacred architecture should be sought, particularly in this country, since it is neither possible nor permissible to look for or to construct hypotheses about some universal, absolute origin of Christian basilicae, the typology of which being extraordinarily rich.